

İlk Kalkolitik Çağ'da Konut ve Yerleşme: Aktopraklık Höyük

Necmi Karul

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü,
Prehistorya Anabilim Dalı. nkarul@istanbul.edu.tr

HOUSE AND SETTLEMENT IN EARLY CHALCOLITHIC: AKTOPRAKLİK

Abstract

Aktopraklık Höyük in North Western Anatolia provided extensive information on prehistoric architecture especially on the layers dating back to the 6th millennium BC. About 20 buildings from this period are copies of one another in terms of building techniques and installations. An external ditch surrounds the buildings, which are constructed adjacently to form a circle. Repeating elements such as ovens, workshops exist in open areas such as courtyards. Another group of buildings constructed with the same technique exists in the centre of the Settlement. Although every building has a similar story, today they constitute another story in terms of their position within the site and in terms of their relationship to one another.

Key Words: NW Anatolia, Prehistoric Architecture, Early Chalcolithic, Settlement Pattern, Buttressed Building, Ditch.

Özet

Kuzeybatı Anadolu'da yer alan Aktopraklık Höyük, tarihöncesi dönem mimarisi hakkında özellikle MÖ 6. bin yıla tarihlenen tabakalarıyla, detaylı bilgiler sunar. Bu dönemi yansıtan 20 yapı gerek inşa teknolojisi gerekse yapısal öğeleri bakımından birbirini neredeyse tekrar eden özellikler gösterir. Bir hendeğin iç çeperi boyunca yan yana dizili olan yapılar dairesel bir plan oluşturur. Yapıların yanı sıra, avlu niteliğindeki açık alanlarda da ocak ve ışık gibi tekrar eden öğelerle karşılaşılır. Yerleşmenin merkezinde ise benzeri inşa teknikleri kullanılarak hazırlanan bir yapı grubu bulunur. Buradaki yapıların benzer bir hikayesi olsa da, bugün bunları yerleşmenin bütünlüğü içinde ve birbirleriyle olan ilişkileri bağlamında başka bir hikayenin parçası olarak da okumak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kuzeybatı Anadolu, Tarihöncesi Mimari, İlk Kalkolitik Çağ, Yerleşme Düzeni, Payandalı Yapılar, Hendek.

Aktopraklık Höyük¹ Marmara Denizi'nin güneyinde, Ulubat Gölü'nün doğusunda, göle doğru alçalan teraslardan birinin üzerinde yer alır ve iki dere yatağının çevresinde, kısa mesafelerde yer değiştirmek sureti ile zaman içerisinde birkaç hektarlık bir alana yayılır (Res. 1). A-C olarak adlandırılan üç ayrı alanda höyükleşen yerleşimdeki ilk iskan, Son Neolitik Dönem'de C alanında gerçekleşir (Karul 2007). MÖ 6400 yıllarına tarihlenen C alanında 2 evreli bir yerleşim bulunur. Yuvarlak planlı, hafif çukur tabanlı dal örgü kübülerin açığa çıkarıldığı bu dönemde,

Resim 1:
Aktopraklık Höyük
Ulubat Gölü'ne
doğru alçalan
teraslardan birinin
üzerinde yer alır.
Bugün yerleşmenin
etrafı fabrika
yapıları ile çevrilidir.

taban altı gömüt geleneği de izlenir (Karul 2011; Karul - Avcı 2011). Yerleşme düzeni hakkında kesin sonuçlara ulaşmaya yetecek kadar veri olmamakla birlikte; önlerinde avlular bulunan, düzensiz yerleştirilmiş kulübelerden oluşan ve 50-60 m çapında bir alana yayılan küçük bir yerleşmeden söz etmek mümkündür.

MÖ 6. bin yılın başında yerleşme güne, olasılıkla bir kesinti yaşanmadan, B alanı adı verilen kesime kayar. Burada Neolitik yerleşimin devamı niteliğindeki bir evrenin ardından, bazı değişiklikler ile İlk Kalkolitik Dönem'e tarihlenen çok tabakalı bir yerleşimle karşılaşılır. Dal-örgü kulübelerin yerini alan kerpiç yapılar ile birlikte yerleşimin büyüdüğü ve organize bir toplumu yansıtacak özelliklere kavuştuğu görülür. MÖ 5700-5600'lü yıllara tarihlenen bu evre höyüğün geri kalan kısımlarına göre

daha kapsamlı olarak araştırılır. Bu dönemde, Kuzeybatı Türkiye'de sadece Aktopraklık'ta değil Ilıpınar ve Aşağı Pınar'dan da tanıdığımız dairesel planlı bir yerleşim düzeni ile karşılaşılır (Roodenberg 1999; Özdoğan 2011). Burada söz konusu bu evreyi oluşturan yerleşim; dokusu ve plan özellikleri bakımından değerlendirilerek dönemin yerleşme ve konut anlayışı çerçevesinde irdelenecektir.

Yerleşmeyi Sınırlamak

Bu yazını esasını oluşturan evre en basit anlatımı ile, hendekle çevrili bir alanın içine belirli kurallar çerçevesinde yerleştirilen ve standart özellikler gösteren yapılardan oluşan bir yerleşme düzeni yansıtır. Burada çapı 110-130 m'yi bulan ovale yakın bir hendek ile çevrelediği alan büyük ölçüde açılmış ve gerek yapı

gerekse yerleşme düzeni bağlamında detaylı olarak araştırılmıştır.

Üst açıklığı 11-13 m'yi bulan hendek, kenarları birçok kez yenilenen, dolayısıyla yenileme evreleri bulunan, ilk üç evrede birkaç cm kalınlığında kalker, ardından yeşil renkli kalın bir kil tabakası ile sıvanan bir yapı sergiler. Hendek sıvası her yenilediğinde, bu işlemten önce yüzeyine kalın bir toprak tabakası serilir. Bu uygulama yenileme sırasında hendek yüzeyinin gerekli yerlerine toprak dökülerek düzeltildiğini de gösterir. Dolayısıyla ilk açıldığında derinliği 4 m'ye ulaşan hendek, her yenileme evresinin ardından giderek dolar ve iç hacmi küçülüp kenarları arasındaki açıklık daralarak kullanılmaya devam edilir. Her defasında bir miktar dolan ve giderek yükselen hendeğin son kullanım evresinde artık tümüyle doldurulduğu, ancak kenarının hendeğin doğrultusunu

takip eden iki taş sırasıyla belirlendiği gözlenir. Tek sıra taştan oluşan bu duvarlar, hendeğin olasılıkla ahşap ya da dallardan oluşturulan bir çit ile belirlenmiş olabileceğini akla getirir.

Hendek içerisinde hendeğin işlevi hakkında fikir verebilecek iki uygulama ile karşılaşılır. Bunlar, içlerinde kırık öğütme taşları ve Kalkolitik Dönem'e tarihlenen tümlenebilir kaplar bulunan, olasılıkla adak amaçlı açılmış çukurlar ile basit çukur mezarlardır. Açığa çıkarılan üç gömüden ikisi hendek kenarlarında serilen kalker yüzeye *hocker* pozisyonunda yatırılmışlardır.

İlk Kalkolitik Çağ'da Konut

Hendeğin çevrelediği alanın içinde, buna paralel uzanan ve oldukça düzenli bir yerleşim dokusu oluşturan konutlar bulunur. Ortalama 35-40 m² boyutların-

Resim 2: Aktopraklık Höyük B alanı, İlk Kalkolitik Dönem yerleşim düzenini hendek, hendeğe paralel uzanan yapılar ile yerleşmenin merkezindeki bir diğer yapı grubu belirler.

Resim 3: Aktopraklık B alanında yapılar hendeğin dönüşüne uyum sağlamak amacı ile yer yer içe doğru kaydırılarak inşa edilmişlerdir.

da olan bu yapılar, hendeğin dönüşüne uyum sağlamak amacı ile hafifçe kaydırılarak bitişik düzende inşa edilir (Res. 2, 3).

Yapıların duvarlarında 40x40 cm boyutlarında, güneşte kurutulmuş kerpiç tuğlalar/blokları kullanılmıştır. 8 cm kadar kalınlığındaki bu tuğlalar/kerpiç blokları şaşırtmalı derz tekniği uygulanarak inşa edilmiş ve kalker içerikli bir harç ile örülmüştür. Duvarlarda yatay ahşap hatılların kullanıldığını gösteren örneklerle de rastlanır. En azından iç yüzde kalker içerikli bir harç ile sıvalı olan duvarlarda, bu sıvanın birçok kez yenilendiğini gösteren izlerle karşılaşılır. Beyaz sıvanın üzerine, özellikle duvarların alt kenarı boyunca, kırmızı renkte boya uygulandığını gösteren birkaç örnek de bulunmaktadır.

Standart olarak tüm yapıların hendeğe bakan uzun kenarında, dışarıya 50 cm kadar çıkıntı yapan bir niş bulunur. Duvarların tamamında ise mekan içine doğru uzanan payandalarla karşılaşılır.

Genişliği içe doğru 90 cm'yi bulan payandaların yer yer 1 m yüksekliğine kadar korunmuş olması ve yüzeylerinin duvarlarda olduğu gibi sıvalı oluşu, bunların zemini yerden yükseltmek için kullanılmaktan çok, çatıyı ya da olası bir üst katı taşımak amacı ile yapılan ve duvar boyunca yükselen payandalar olduğunu gösterir. Payandalar aynı zamanda mekanı da oda türevi alanlara böler. Nitekim tüm yapılarda standart olarak, payandalarla bölümlenmiş bir köşeye, yuvarlak bir platform üzerinde yükselen bir fırın inşa edilir.

Bir alt evrede açığa çıkarılan benzeri bir yapı, mekan içi düzenlemesi ve bölümlerin işlevleri bakımından daha fazla veri sunar (Res. 4). Buna göre yapıların girişi yerleşmenin merkezine bakan, uzun duvarın duvarın ortasındadır. Girişin sağında yine bir fırın yer alırken, solda yine payandalar ile çevrili alanın içerisine bir tandır yerleştirilmiştir. Fırın, zemin-den 30 cm kadar yükseklikteki bir platformun üzerine yapılmıştır ve yıkılma-

Resim 4: Aktopraklık İlk Kalkolitik dönem yapısında mekan payandalar ile bölümlenirken, yer döşemesindeki farklılık yapının aynı zamanda işlevsel olarak üçe bölündüğünü kanıtlar.

dan korunagelen alçak bir kubbesi vardır, ayrıca tabanının bir kenarı olasılıkla köz biriktirmek amacı ile çukurlaştırılmıştır. Fırın kenarları ve kubbesi gibi önündeki zemin de tümüyle kalker sıvalıdır. Tandır ise çapı en geniş yerinde 1.3 m'yi bulan, kenarları zeminden hafifçe dışbükey olarak yükseldikten sonra ağıza doğru giderek daralan bir yapıdadır.

Aynı yapının tabanı, mekanın üçe bölündüğünü, başka bir deyişle üç bölümlü bir yapı planından söz edilebileceğini

gösterir. Bu bölümleme payandalar ile sınırlandırılan alanların oluşturduğu ayırmadan bağımsızdır. Buna göre tandırın bulunduğu kanat diğer iki bölümden farklı olarak, daha düşük bir seviyede ve kalker sıvalıdır (Res. 5). Girişten tam karşıdaki nişe doğru uzanan orta bölüm ise ahşap ya da hasır türü organik bir malzeme ile kaplıdır. Fırının bulunduğu, sağdaki kanat ise toprak tabanı ile farklılık oluşturur. Ayrıca nişin bulunduğu alanda olasılıkla zeminden yükseltilmiş bir seki bulunur.

Resim 5: Üçe bölünen yapıda bu bölümlerden birinin tabanı kalker kaplıdır ve payandalarla sınırlandırılmış köşede bir tandır yer alır.

Avlu ve Ortak Kullanım Alanları

Dışarıdan bir hendek ile çevrelenen yapıların girişleri yerleşmenin merkezine açılmakta ve yapı önlerinde avlular bu-

lunmaktadır. Avlularda karşılaşılan standart yapı öğeleri arasında özellikle taş platformlar öne çıkar. Bunlar 1-3 m² arasında bir alanı kaplarken, küçük

taşların özenle dizilmesi suretiyle hazırlanan ve genelde bir tarafa doğru hafifçe eğimli olan tabanlara sahiptir. Yine avlularda yapı duvarlarına paralel olarak uzanan direk yerleri, yapı önlerinde bulunan sundurmaların varlığına işaret eder. Bunların dışında öğütme taşlarının bir arada bulunduğu, ya da çakmaktaşı artıklarının yoğunlaştığı alanlar gibi, işlik niteliği taşıyan birimlerle de karşılaşılır. Her yapının önünde tekrar eden ve benzeri özellikler taşıyan avluların varlığı; iç alanı gibi açık alanı da tanımlı olan, dolayısıyla bağımsız birimlerden oluşan yapılardan söz etmemizi olanaklı kılar (Res. 6).

Bu avluların hemen önünde ise büyük fırınlar yer alır ve evler ya da önlerindeki avlular gibi bir dairenin iç hattını takip edecek şekilde tekrar eder. Birçok yenileme tabanına sahip bu fırınların aynı alanda birçok kez de yıkılarak yeniden inşa edildikleri görülür. Tam bir oran çıkarmak henüz mümkün olmasa da, her yapıya bir büyük fırın karşılık gelmediği için, bu fırınların ortak kullanım amacıyla, birden fazla yapının kullanımına açık oldukları düşünülebilir.

Merkezi Yapılar ve Çekirdek Avlu

Yerleşimin merkezinde hendeğe paralel uzanan yapılardan farklı bir yapı grubu bulunur. Bu grup gerek plan, gerekse yapı malzemesi ve detaylı bir istatistik yapılmamış olmasına rağmen buluntu envanteri açısından çevredeki yapılar ile aynı özellikleri taşır. Buna karşın çevredekilerin aksine, bir doğrultu üzerinde değil, bitişik halde inşa edildikleri dolayısı ile bir küme oluşturdukları, görülür. Bu yapılar yerleşmenin tam merkezindeki küçük bir avluya bakmaktadır. Çapı 10-15 m kadar olan bu iç avluda bir yetişkin ve bir çocuğun birlikte gömüldüğü iki mezar ile, iki yetişkinin birlikte gömüldüğü bir mezarın yanı sıra tekil çocuk ve yetişkin mezarları bulunur. Toplu gömütler, özellikle de bazı iskeletlerde ellerin arkada adeta bağlandığını gösterecek şekilde sıra dışı pozisyonlarda gömülmüş olması gibi detaylar, bu gömütlerin dönem için alışlagelmedik olduklarını gösterirken; ölüm nedenleri ya da kurban gibi değişik bir uygulamadan söz etmemizi sağlayacak bir çalışma ve değerlendirme henüz yapılmamıştır.

Resim 6: Aktopraklık B alanı, İlk Kalkolitik Dönem yerleşmesinde her yapının önünde ona ait bir avlu ile daha merkezde, olasılıkla ortak kullanılan, fırınların bulunduğu bir düzen ile karşılaşılır.

Değerlendirme: Konut ve Yerleşme

Gerek yerleşme düzeninin anlaşılması, gerekse yapıların yerleşme içinde üstlendikleri rolün tanımlanabilmesi için özellikle yerleşme ile hendek arasındaki ilişki dikkate değerdir. Hendeğe paralel uzanan yapılar hendek boyunca uzanarak dairesel bir alanı tamamlar ve hendeğin derinliğine tezat oluşturarak, yaşam düzleminden yükselerek alana boyut katar. Başka bir deyiş ile hendeğin ardında yükselen yapı duvarları, hendeğin oluşturduğu derinlik hissini artırdığı gibi, yerleşmeyi erişilmesi daha da güç bir hale getirir. Burada hendek ve yapıları bir savunma sisteminin parçaları olarak gösterme kaygısı taşımasak da her ikisinin oluşturduğu hat yerleşmeyi içerisi ve dışarıyı ayırmakla kalmadığı gibi, iki alan arasında kesin ve oldukça mukavemetli bir doğrultu oluşturduğu açıktır. Yapıların hendeğe bakan kenarındaki nişler mekan içine bir derinlik katmakla birlikte dış duvarları da güçlendirir. Bitişik düzendeki yapıların dış duvarları uzun ve yekpare bir duvar oluşturmakta, ayrıca dışa çıkıntı yapan nişler bu yekpare duvarı daha da görkemli bir hale getirmektedir. Böylelikle yapıların dış duvarları hendeği tamamlayan bir çevre duvarı niteliği de kazanmakta ve konut bir anlamda başka bir yapının parçası haline dönüşmektedir.

Genel bir değerlendirme yapıldığında bir ya da birkaç yapıdan yola çıkarak konutun bir yerleşmede üstlendiği rolü açıklamak güçtür. Burada da özetlediğimiz gibi konutun yerleşmenin bütünü için üstlendiği rol, o konutta yaşayan insanlara sunduğu fiziki olanaklardan daha fazlasını ifade eder. Bu prensip doğrultusunda elde edilen veriler değerlendirildiğinde Aktopraklık için katı kurallara bağlı, önceden tasarlanmış, standart bileşenlerden oluşan bir yerleşme düzeninden bahsetmek gerekir (Res. 7).

Yerleşmenin önceden tasarlanması her ne kadar uzun süreli bir geleneğin ürü-

nü olsa da burada bir hesaplamanın ve bu uygulamayı idare edecek bir sistemin olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Başka bir deyiş ile Aktopraklık'ta yerleşme düzenini belirleyen organize bir işgücünden söz etmek mümkündür. Nitekim bunun en iyi kanıtı, açılması oldukça zahmetli ve organize bir işgücü gerektiren hendeğindir. Hendeğin açılması kadar kenarlarının özenle sıvanması ve bu sıvama işleminin tekrarlanması, büyük bir işgücü kadar bu konudaki ısrar ve sürekliliği de ortaya koyar. Aynı durum yapıların ve açık alanların biçim ve içerik açısından sahip olduğu standart özellikler için de geçerlidir. Dolayısıyla ile bu durumu ortak bir rızanın ürünü olarak görmek mümkündür.

Standart plan ve boyutlarda olan yapıların içindeki ögeler gibi avluların da benzer şekilde tekrar ettiği görülür. Her yapının önünde, hemen hemen benzer ögeleri içeren, o yapıya ait bir avlu ile karşılaşılır. Avlularda sundurma ve ışık yerleri gibi günlük işlerin yürütüldüğünü kanıtlayan buluntu ve üretim artıklarına rastlanmaktadır. Bu durum bağımsız bir ev içi ekonomisinden bahsedilmesini olanaklı kılar. Yukarıda değinildiği gibi; sayıları evlerden daha az olan büyük fırınların avluların dışında olmaları, ortak kullanım alanlarının da olduğunu işaret eder. Dolayısıyla ile yerleşmede bağımsız bir ev içi ekonomisine sahip ama aynı zamanda bazı alanlardan yararlanma konusunda ortak hareket edebilen bir toplumun varlığından söz edilebilir. Bu durum, ortak emek gerektiren iş ve kararların belki de bu işbirliğinin bir parçası olarak değerlendirilebileceğini gösterir. Yine de bu işbirliği ya da ortak rızanın dini ya da sosyo-ekonomik nasıl bir nedeninin olduğunu söylemek en azından bugün için güçtür.

Merkezdeki yapıların, dairesel bir hat oluşturan yapılara ve onların avlularına bakan arka duvarları, bu avluların yükselmesine bağlı olarak giderek gömü-

Resim 7: Üçe bölünen yapıda bu bölümlerden birinin tabanı kalker kaplıdır ve payandalarla sınırlandırılmış köşede bir tandır yer alır.

lür. Buna karşın önlerinde, şimdilik sadece bu yapıların kullanımına açık olduğunu düşündüğümüz bir avlu bulunur. Bu bağlamda yerleşimdeki konumları ile farklılık gösteren iki yapı grubunun

farklı alanları kullandıkları söylenebilir. Bu durumu toplum içerisindeki bir katmanlaşmayla ilişkilendirmek mümkündür. Diğer taraftan bu farklılığın ekonomik-nesnel bir yansımasının tespit

edilememiş olması; ayrılığın yalnızca yapıların konumları, kullanım alanları ve merkezi avluda bulunan gömütler ile izlenebilmesi, farklı açıklamaları da olanaklı kılar. Bu durumu toplumsal katmanlaşmadan ekonomik çıkar elde etmek yerine sosyal prestij sağlayan bir grubun varlığıyla ilişkilendirmek mümkün olduğu kadar, zaman içinde büyümesi gereken yerleşimin, hendeke sınırlanmış daireyi büyütemediği için yerleşmenin merkezini yapılaşmaya açması olarak yorumlamak da mümkündür.

Aktopraklık örneğinde yerleşmenin önceden tasarlanması bir planlamadan daha fazlasını ifade etmekte; en azın-

dan yerleşmenin alanını sınırlayarak, bir anlamda yerleşimin boyutlarının ve belki de nüfusunun ileriye dönük olarak tanımlandığını düşündürmektedir. Sınır, dolayısı ile konut sayısının belirlenmiş olması nüfus hakkında da bir öngörünün ya da sınırlamanın olabileceğini akla getirir. Dolayısı ile büyüme ihtiyacı duyulduğunda yerleşim alanına konut ilave etmenin ötesinde bir çözümün üretileceği de varsayılabilir. Bu haliyle Aktopraklık örneği en azından fiziki olarak konutun bir yaşam alanı olarak ifade ettiğinden daha fazla bir anlam taşıdığını gösteren iyi bir örnek oluşturmaktadır.

NOT

1. Bu makale İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Yürütücü Birimi tarafından desteklenen 23967 nolu, Marmara Bölgesi'ndeki Tarihöncesi Köylerde Yerleşme Organizasyonu başlıklı proje kapsamında üretilmiştir.

KAYNAKÇA

Karul, N. 2007, "Aktopraklık: Kuzeybatı Anadolu'da Gelişkin Bir Köy", M. Özdoğan – N. Başgelen (ed.) Türkiye'de Neolitik Dönem: 387-392. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Karul, N. 2011, The Emergence of Neolithic Life in South and East Marmara Region. In: *Beginnings - New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*, ed. R. Krauß; pp. 57-65. Menschen- Kulturen- Traditionen; Forschung Cluster 1, Bd.1, VML GmbH, Rahden/ Westf.

Karul, N. – M. B. Avcı 2011, "Neolithic Communities in the Eastern Marmara Region: Aktopraklık C", *Anatolica* XXXVII:1-15.

Özdoğan, E. 2011, "Settlement Organization and Architecture in Aşağı Pınar Early Neolithic Layer 6" In: *Beginnings - New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*, ed. R. Krauß, Menschen – Kulturen – Traditionen Studien aus den Forschungsclustern des Deutschen Archaeologischen Instituts, 213-223. Menschen – Kulturen – Traditionen; Forschung Cluster 1, Bd.1, VML GmbH, Rahden/ Westf.

Roodenberg, J. 1999, "Ilıpınar, An Early Farming Village in the İznik Lake Basin", M. Özdoğan (ed.) Neolithic in Turkey: 193-202. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.